

ČEŠTINA BEZ PŘÍKRAS

PETR SGALL
JIŘÍ HRONEK

KAROLINUM

Čeština bez příkras

prof. PhDr. Petr Sgall, DrSc.

doc. PhDr. Jiří Hronek, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání druhé

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Petr Sgall, Jiří Hronek, 2014 (2. vydání)

ISBN 978-80-246-2459-4

ISBN 978-80-246-2529-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

VAROVÁNÍ

Smysl pro odpovědnost nás nutí upozornit, že názory v tomto spisku obsažené jsou (ne náhodou) málo podobné stanoviskům většiny českých lingvistů; podobný postoj se těžko dá najít blíž než za devatero horami a velkou louží (nebo u někoho, kdo léta učil česky cizince).

Autoři

ACKNOWLEDGEMENT

I wrote my part of this book during my stay at the Netherlands Institute of Advanced Studies in Wassenaar, the stimulative atmosphere of which was of great importance for me.

Petr Sgall

OBSAH

Několik slov úvodem ---- 9

1. NENÍ JAZYK JAKO JAZYK ---- 13

Jazykové útvary spisovné a jiné ---- 15

Situace ve světě ---- 17

Rozvrstvení češtiny ---- 21

2. JAK SE DOOPRAVDY MLUVÍ V ČECHÁCH ---- 27

Vod starýho mlejna aneb hlásky ---- 30

Jabkám a říbkm aneb skupiny hlásek ---- 34

S děvčatama vo klukách aneb podstatná jména ---- 35

Byli udivený, že sem mezi nemocnejma zdravěj aneb přídavná jména ---- 38

Jich - z nich, jí - z ní, ale ho - z něj aneb zájmena (a číslovky) ---- 42

Prosej, abysme připomenuli, žes to přines aneb slovesa ---- 47

Větná skladba ---- 51

Slovní zásoba ---- 58

3. CO SE SMÍ, NEBO CO SE HODÍ? ---- 67

Od zákazů a nařízení k informování ---- 68

Bohatství stylů, nebo zdroj nedorozumění? ---- 70

Čížkové a Moraváci ---- 73

Pověry, mýty a iluze ---- 75

Může za to Dobrovský? ---- 80

4. CO TOMU ŘÍKAJÍ LINGVISTÉ ---- 83

Střídání kódů ---- 84

Změny kodifikace ---- 88

Jak teda budou mluvit naši vnuci? ---- 89

5. ... A CO BÁSNÍCI A JINÍ UMĚLCI ---- 93

6. PRAVOPISNÉ PATÁLIE ---- 103

PŘÍLOHY ---- 109

A: Náčrt slovníku obecné češtiny ---- 110

B: Ukázky rozhovorů ---- 146

SEZNAM LITERATURY ---- 151

MOTTO

Moje žena, původem z Moravy, kde se hovoří, jak praví oni, čistší češtinou než v Čechách, ho dokonce Ondrou nazývala. Tvar Vondra shledávala poněkud vulgárním, tak jako třeba: vosel, volejovky nebo vopratě. Byla to u ní jakási přebujelá potřeba čistoty, potřeba omluvitelná u učitelek, ale dost směšná jinde.

M. Horníček: Jak hledat slunce, Praha 1980, s. 12

NĚKOLIK SLOV ÚVODEM

U Horníčků se mluví podobně jako v mnoha českých rodinách; místo moravského původu nebo učitelského povolání někdy působí jiné faktory, někdy je rodina jednotnější, ale s rozrůzněním češtiny se její členové tak jako tak setkávají za jejími hranicemi. Někdo je přesvědčen, že to tak musí být, že takové rozvrstvení existuje ve všech (aspoň evropských) jazycích, jiní zase tvrdí, že je to zdroj obtíží, se kterými se v mnoha jiných jazycích nesetkáme. Rozdíly mezi spisovným a nespisovným vyjadřováním jsou jistě záležitostí obecná, ale pro češtinu je dost specifická právě různost názorů na způsoby vyjadřování a na jejich vhodnost. Všichni mluvčí, a zejména mluvčí písíci, včetně překladatelů a redaktorů, se setkávají s obtížemi spojenými s tím, že v různých situacích je možné různě hodnotit a využívat výrazové prostředky jednotlivých podob našeho národního jazyka a že stanoviska k tomu se často hodně liší.

Chceme touto knížkou přispět k pochopení jazykové stratifikace (rozvrstvení) češtiny, o které se v našich školách i v lingvistické literatuře mluví jen málo. Jak je to vlastně s tvary jako *bysme*, *velkýho*, *vokno*, *mlejn*, které z nich se komu líbí a komu ne, kdy se které z nich mohou hodit? Mají pravdu ti (Moravané i jiní), kteří tvrdí, že se v Čechách mluví nedbale, nekulturně? Považují se dnes za spisovné, „správné“, tvary jako *píšu*, *můžou*, *obejmuti*, nebo *sed si*, *hudebníkách* atd. atd.? – Pokud vás takové otázky zajímají, doufáme, že najdete v naší knížce něco užitečného.

Uvedme ještě jednu ilustraci:

... A jak ten svůj Olymp měli, panenku, scuknutej! Úsporně, žádný – ministerstva kultury a vyučování a informací a zemědělství a – a obchodu a železnic a pošt a telegrafů – to máme už aspoň sedm ministrů. A toho papíru! – Nic! Zeus, alias Jupiter či Joviš na tohle na všechno měl všeho všudy tři podbohy – Apolóna, Dionýza a Merkura. ... Vemte chudáka Sizyfa. Znáte ho. No ten zvěďavej, vykutálenej, co krad bohům jejich tajemství. Tak třeba roznášel drby, co sehnal o samém Jovišovi, jenž, jak známo, byl proutník, dědek záletná, no a Sizyfos to vo něm uveřejnil. Z čehož Zeus Hromotřas, jak mu říkal s oblibou Homér, měl doma jiný hromobití, vod paní Junóny, pochopitelně. – Sizyfos byl vůbec filuta. Prosim vás, dyť von se zmocnil smrti, takle jednou v úterý v odpoledne, a spoutal jí do řetězu. To si představte! Lidi přestali umírat!

Chárón, převozník mrtvých do podsvětí, neměl koho převážet. V podsvětí začla být nouze o nebožtíky... – Pluto, pán pekel, mu to přečet. Rozsudek: ten balvan budeš tlačit do tyhle příkrý stráně až na samej vrchol kopce. Když ho dovalíš, vykonals úkol a zhostil ses trestu. Ale esli se ti skutálí do údolí, musíš dolů pro něj a začít znova a znova a znova na věky věků, až do konce světa a časů.

To je, jak jste jistě poznali, Jiří Voskovec, totiž úryvky z jeho textu, který po léta koloval po naší zemi na utajovaných kazetách. Jsme si vědomi, že většina jeho textu je daleko spisovnější, ale vybrali jsme takové úseky, které připomínají, že i v kultivovaném vyjadřování mají své místo tvary nespisovné. Jaké tvary to jsou a jaké místo jim náleží, o tom budeme psát.

Než přejdeme k věci, předesíláme v 1. kapitole několik poznámek k vyjasnění pojmů, se kterými se v úvahách o těchto otázkách pracuje, a pak stručnou charakteristiku situace v různých jazycích. Jednotlivé kapitoly knížky jsou ale samostatné, je možné snadno se zorientovat a najít místa, která by vás mohla zajímat. Ty, kteří hledají informace podrobnější, včetně úplnější dokumentace a soustavnější diskuse, odkazujeme na monografii, kterou jsme napsali spolu s J. Horeckým a A. Stichem a kterou uvádíme v seznamu literatury v závěru knížky; do tohoto seznamu odkazujeme dál vždycky prostě jménem autorů jednotlivých publikací.

Za důkladné přečtení rukopisu knížky a za podnětné poznámky k jejímu obsahu i k mnoha formulacím patří náš zvláštní dík prof. dr. A. Stichovi. Za cenné připomínky děkujeme i prof. dr. E. Hajičové, DrSc., prof. dr. J. Panevové, DrSc., a dalším přátelům.

PŘEDMLUVA K DRUHÉMU VYDÁNÍ

Druhé vydání této knihy vychází jednadvacet let po prvním. Čtenářský zájem je totiž stále živý a problematika českého běžného hovorů se nijak převratně nezměnila. Proto není třeba ani měnit text a ponechávám ho v jeho autentické podobě. Vlastní mateřština skoro každého Čecha z Čech, od Chodska po Náchodsko, totiž čeština s tvary jako *dobrej, dobrýho, dobrejma, městama, bysme, vokno*, zůstává, jak byla, i když střídání jejích tvarů s tvary spisovné češtiny je dnes ještě častější (stane se, že i ministr z humanitní oblasti řekne nejen *bysme*, ale i *bysem*). Dnes už se o tom aspoň víc ví, což zdaleka není jen zásluha naší knížky, ale spíš potvrzení jejího obsahu.

Jsem hluboce zarmoucen nad tím, že srdce mého dlouholetého přítele a spoluautora doc. PhDr. Jiřího Hronka, CSc., 11. července 2013 dotlouklo.

Petr Sgall

1.
NENÍ JAZYK
JAKO JAZYK

Co vůbec znamenají slova jako *jazyk, čeština, lidská řeč*? I když necháme stranou ty jejich významy, které nás v této knížce zajímat nebudou, není to jednoduchá otázka. Lidská řeč jako taková reálně neexistuje, je to jen abstraktní objekt; na první pohled se dá říct, že existují jen jednotlivé jazyky (národní apod.). Jenže při bližším pohledu si uvědomíme, že je nutné jít ještě dál; ani čeština jako taková bezprostředně neexistuje, každý z nás ji zná a dovede užívat v trochu jiné podobě, s různou mírou využití jejího slovníkového bohatství, s různým vztahem k jejím stylistickým možnostem a k jejím místním variantám.

Chceme-li tedy mít pevný základ pro studium jazyka, máme jako východisko vzít jazykové vědomí (a podvědomí) jednotlivého mluvčího? Zřejmě by tu pak bylo na překážku nejen to, že různí mluvčí si osvojili různé podoby češtiny, ale taky to, že si snad každý z nás osvojil (a během svého života stále dál osvojuje) jejich podob víc, ovšem v různé míře.

Dá se tedy vůbec někdy říct, že dva mluvčí mají stejný jazyk? I když přitom vůbec nemáme na mysli takové přenesené významy slova jazyk jako „styl“, nebo dokonce „přístup, pohled“ apod.?

A to ještě v jistém smyslu existují i jazyky mrtvé (ne vždy vymřelé – vždyť např. latina nebo staroslovenština nevymřely, jen se z nich vyvinuly jazyky, kterým říkáme jinak; ostatně nepřestaly existovat – nejsou to dnes ani národní ani mateřské jazyky, ale v určitých funkcích, zejména církevních, se i dnes užívají). Mnohé z jazyků opravdu mrtvých už ani neznáme (dokonce nedovedem bezpečně rozluštit ani nápisy v etruštině, přestože ta žila v bezprostředním sousedství Římanů); jiné jazyky se podařilo znovu uvést do života, jako zejména hebrejštinu.

Musíme se zřejmě smířit s tím, že jazyk sice má základní existenci v hlavách svých mluvčích, ale že při vymezení pojmu jazyk je nutně zapotřebí brát do úvahy i abstraktní objekt, kterým je jazyk určitého etnického společenství. Nechme teoretiky a filozofy jazyka diskutovat o tom, která z těchto dvou podob existence jazyka je primárnější. Nemusí nás zajímat, jestli byla dřív slepice nebo vejce, protože nám v této knížce jde o konkrétní pohled na různé podoby češtiny a na vztah mezi nimi.

Zkrátka a dobře, čeština jako národní jazyk, ve své ideální a úplné, souhrnné podobě, je systém výrazových prostředků a jejich významů, který si české děti osvojují v podstatné míře, jehož znalosti se potom v dospělosti prohlubují a rozšiřují (a zčásti

i zužují) a se kterým se v tom či onom stupni seznamují i cizinci, někteří z nich natolik, že přestávají cizinci být.

Poznamenejme jen ještě, že slovo *jazyk* má jiný význam ve spojení *národní jazyk* a jiný ve spojení *spisovný jazyk*. V prvním významu označujeme jako jazyky češtinu, slovenštinu, italštinu atd., ale v druhém významu nejde o národní jazyk jako celek, nýbrž jen o jednu z jeho vrstev: nelze např. říct, že čeština je spisovná – říkáme jen, že má svou spisovnou podobu. Ztotožňování jazyka národního s jazykem spisovným je jednou z elementárních chyb, kterých bychom se měli vyvarovat, nechceme-li si znevažovat věcný pohled na jazyk a na jeho různé podoby.

JAZYKOVÉ ÚTVARY SPISOVNÉ A JINÉ

Obvykle se jako hlavní podoby (variety) národního jazyka označují spisovný jazyk a různá místní nářečí.

Tento tradiční názor předpokládá, že spisovná varieta jazyka, která plní jeho vyšší kulturní funkce, je na celém území jazyka jednotná a postupně zatlačuje do pozadí rozrůzněná místní nářečí, popř. je úplně vytlačuje i z běžného každodenního hovoru.

Je to však názor zastaralý, který neobstál a byl už v naší i v mezinárodní lingvistice nahrazen přístupem vhodnějším. Ukázalo se totiž, že spisovný jazyk obvykle není úplně jednotný a hlavně že nespisovné variety v dnešní civilizované společnosti často nejsou územně tak omezeny, jako bývala stará místní nářečí.

V české lingvistice se už od třicátých let věnuje pozornost nejen místnímu rozrůznění národního jazyka, ale zejména jeho stratifikaci funkční, a to jak z hlediska různých stylů, tak i z hlediska různých jazykových útvarů. Funkční přístup k rozvrstvení jazyka vypracoval dlouho předtím, než v USA vznikla tzv. sociolingvistika, B. Havránek spolu s dalšími členy Pražského lingvistického kroužku, především V. Mathesiem a R. Jakobsonem. Byla to velká doba české lingvistiky; Pražská škola tenkrát patřila k prvním průkopnickým centrům strukturalismu a přicházela s novými myšlenkami v mnoha oborech lingvistiky, která se začínala loučit se starším, převážně historickým zaměřením. I dnes patří ke cti českého lingvisty, aby na každé sdělení o tom, jaké novinky zase přinesla americká lingvistika, dovedl odpovědět: „No ale Evropu Amerika ještě neobjevila; vždyť přece tohle u nás ve třicátých letech už věděli i novináři.“ Právem si i v odlehleém Finsku vypravují, jak Eva odsekla Adamovi, když jí vyhrožoval, že ji opustí a že ona za něj nenajde náhradu: „A co ten pražskej lingvista, ten, co prej už dávno před tebou toho doved víc než ty?“

Naštěstí dnes máme možnost o třicátých letech nejen mluvit a jejich slávu připomínat, ale taky rozvíjet tehdy vzniklé přístupy tak, aby obstály i ve světle toho, co bylo mezitím ve světě opravdu dobrého vykonáno.

Ale vraťme se ke stylům a jazykovým útvarům. Už i termín styl je víceznačný. Může se jím rozumět jak sloh charakteristický pro určitého mluvčího, autora nebo její skupinu, popřípadě pro skupiny jejich textů nebo pro jednotlivé projevy apod.,

ale může znamenat i jazykové styly čili tzv. funkční jazyky jako vědecký, hovorový aj., nebo slohové zbarvení obhroublé, knižní, zastaralé atd. u jednotlivých výrazů. Rozdíl mezi jazykovým stylem a útvarem je dán několika typickými vlastnostmi: Jazykové styly se mezi sebou liší hlavně ve slovníku a třeba i ve výslovnosti, ale gramatickou stavbu mají ve všem podstatně společnou, i když se často neshodují v četnosti užívání těch či oněch tvarů. Naproti tomu jazykové útvary se mezi sebou liší i celými skupinami podstatných mluvnických rysů a bývají charakterizovány jako úplné jazykové systémy ve smyslu plných souborů vyjadřovacích zvyklostí. Uvnitř jednoho útvaru tedy mohou existovat různé styly.

K jazykovým útvarům patří nejen spisovný jazyk a nářečí (dialekty), ale taky interdialekty (spojující určité skupiny nářečí a užívané jejich mluvčími, když – stručně řečeno – nejsou jen mezi sebou). A k útvarům patří taky variety bez užšího místního omezení, ale přitom nespisovné, vzniklé za určitých okolností šířením původního centrálního nářečí do periferních oblastí. Šíří se prostě tlakem intenzivního komunikačního styku, i bez atributu spisovnosti. Není snad třeba vysvětlovat, že pojmy centrum a periférie tu nemají být chápány v doslovném slova smyslu – nemusí jít o zeměpisný střed a periférie může být rozsáhlá. Podle prvního doloženého útvaru tohoto typu, který se vyvinul ve starém Řecku a v jeho rozsáhlé periferní oblasti po klasickém období, se pro takové útvary často užívá termín *koiné*. Dodejme, že v řecké *koiné* byl sepsán Nový zákon, který z ní pak byl překládán do latiny, góštiny, staroslověnštiny a dalších jazyků; to ukazuje, že se útvar takového typu za určitých specifických okolností může stát jazykem spisovným.

Takové nebezpečí češtině ovšem nehrozí, její spisovná podoba plní ve velkém rozsahu soubor základních kulturních sdělovacích funkcí daných životem moderní společnosti a rozvíjí se dál. V běžném každodenním hovoru však velká část našeho národa užívá jiný útvar, charakterizovaný takovými tvary (a hláskoslovnými podobami) jako *velkej, velkýho, velkejma, bysme, sed si, ty velký města, starý lidi, vokno, vod mlejna* apod. Naprosto nejde jen o řeč Prahy, i když na většině Moravy a Slezska tento útvar ovšem zdaleka není zakotven tak jako v Čechách, protože jsou tu doma interdialekty a nářečí moravské. Měli bychom dodat „a slezské“, jenže velkou část Opavska osídlili po druhé světové válce převážně Moravané a další slezská území patří jazykově (ovšem kromě polské menšiny) do oblasti lašských nářečí spolu se severovýchodní částí Moravy, takže z hlediska dialektologie nejsou hranice mezi Moravou a Slezskem přímo směrodatné; doufáme tedy, že nám bude prominuto, užijeme-li příležitostně termín Morava ve smyslu někdejší Moravskoslezské země.

Havránek zvolil pro běžně mluvený jazykový útvar Čech termín obecná čeština a věnoval mu ve svých pracích značnou pozornost; přesto počátkem šedesátých let spolu s J. Běličem a dalšími konstatoval, že jeho zpracování zůstává velkým dluhem české lingvistiky. Podoba tohoto útvaru s jeho různými variantami, jeho úloha v našem životě i jeho vztah k češtině spisovné a jeho umělecké využití si naši pozornost zaslouží. Vždyť pro mnohé z nás je to první a z jistého hlediska (jak ještě uvidíme) základní podoba naší mateřštiny. Je to čeština bez příkras zajišťovaných péčí lingvistů a učitelů, ale to znamená zároveň i bez strojenosti a krunýře „jazykové správnosti“.

Pojmoslovná příprava z minulých odstavců nám dovoluje podívat se na různosti v rozvrstvení jednotlivých jazyků, aby bylo možné zjistit a upřesnit, v čem se rozvrstvení češtiny liší od situace jinde.

SITUACE VE SVĚTĚ

V těch jazycích, které získaly spisovnou podobu poměrně nedávno (připomeňme, že vývoj jazyka, zejména jeho mluvnické stavby a hláskosloví, je velmi pomalý, musí se měřit generacemi a staletími), mívá rozvrstvení i dnes podobu dost blízkou tradičnímu dělení na spisovný jazyk a místní nářečí. Městská hovorová mluva je v nich často v podstatě jednou z variant spisovné řeči, jak to pro většinu slovanských jazyků (zejména pro slovenštinu, polštinu, ruštinu a ukrajinštinu) ukázal pražský slavista VI. Barnet, který také došel k přesvědčení, že výjimkou je slovinština; v té podle jeho názoru pro běžný každodenní hovor existuje zvláštní útvar, podobně jako je tomu v češtině. Čeština se svou starou tradicí spisovného vyjadřování (široce rozvinutého už v době Karla IV., nemluvě o jeho počátcích v éře Přemyslovců) prošla však složitým vývojem, a není tedy divu, že v ní vznikl útvar, který není úzce místně omezen, i když není spisovný, totiž Havránkova obecná čeština. Do určité míry je situace podobná i u jiných jazyků se starou spisovnou tradicí. Jak uvidíme, nejde však tato podobnost tak daleko, abychom v některém z hlavních evropských jazyků mohli hledat přímou paralelu a z jeho zpracování v lingvistice a v jazykové kultuře abychom mohli čerpat přímé návody pro popis a užívání jazykových útvarů češtiny.

Němčina se ve svém rozvrstvení liší od češtiny tím, že její hovorové útvary zůstávají místně rozlišený a žádný z nich nemá opravdu centrální postavení, které by odpovídalo pozici obecné češtiny s jejím pražským centrem; němčina totiž nemá jednotné kulturní centrum, které by bylo jednoznačně nadřazeno centřům ostatním, takže tu i ve spisovném ústním vyjadřování lze nalézt, jak o tom píše W. U. Dressler a další, značné rozdíly mezi Vídní, Berlínem a porýnskými i dalšími okruhy. V těchto jednotlivých oblastech existuje taky různé odstupňování běžně mluvené řeči od spisovnosti k lokálnímu substandardnímu (vyhraněně nespisovnému) vyjadřování.

V angličtině je situace komplikovaná jejím velkým rozšířením v různých částech světa a konkurencí klasické angličtiny britské se standardem americkým, který je ve světě na postupu, a s dalšími varietami. I tady je míra spisovnosti různě odstupňována, jak o tom psal např. P. Garvin. Nějakou přímou paralelu k rozvrstvení češtiny tu však nenajdeme.

Blíží k češtině má francouzština, v té je centrálním a přitom nespisovným útvarem tzv. mluvená francouzština; její postavení se patrně dá srovnávat se situací obecné češtiny. Francouzština je však analytický jazyk (s mnoha předložkami a dalšími pomocnými slovy a s menším množstvím koncovek, zejména v mluvené podobě) a má pravopis hodně vzdálený od fonetického, nepravidelný. Proto není rozdíl mezi spisovnou a běžně mluvenou francouzštinou tak nápadný, jako je tomu v češtině: velká část rozdílů

se francouzskému mluvčímu (a často i lingvistovi) jeví jen jako „nedbalá výslovnost“ nebo podobně.

Jsou i jazyky, kde je naopak situace komplikovanější než v češtině; rozdíl mezi spisovným a běžně mluveným útvarem je někde ještě markantnější, takže se často nemluví jen o dvou útvarech (kódech, varietách aj.) téhož jazyka, ale o různých jazycích, popř. (podle Ch. Fergusona) o tzv. diglosii. To se týká především arabských zemí, které mají společný klasický spisovný jazyk, opírající se o starou islámskou kulturu, a rozrůzněné útvary hovorové. Ty jsou navzájem těžko srozumitelné, a také klasická arabština není bez potřebného vzdělání mluvčím dnešních hovorových variet přímo srozumitelná. Podobně bývá charakterizována situace švýcarské němčiny a donedávna se v tomto smyslu psalo i o rozdílu mezi dvěma kódy v řečtině, i když tam snad šlo spíš o stupňovitě uspořádání několika variet, dnes už hodně zmírněné, protože varieta poměrně blízká klasické řečtině (přesněji starořecké koiné) se už před několika lety přestala uplatňovat i v písemném a oficiálním sdělování.

V norštině zase existují vedle sebe dva spisovné útvary, klasický (vzniklý kdysi na základě jazykově velmi blízké dánštiny, v době, kdy bylo Norsko pod dánskou nadvládou), typický pro Oslo a další velká města, a tzv. nová norština, vytvořená národně obrozenským hnutím v minulém století zejména na základě nářečí západního Norska. Jazykový problém je v Norsku velmi ožehavý a v jednotlivých okresech se např. hlasuje o tom, která z obou spisovných norem má být základem školního vyučování.

Jiný je ovšem vztah mezi dvěma jazyky ve společnostech skutečně dvojjazýčných, jako v Belgii (kde je vlámsština, velmi blízká holandštině, rovnoprávná s francouzštinou) nebo v Kanadě (kde je velmi rozsáhlé frankofonní území, usilující o stejně samostatné postavení, jako má anglicky mluvící většina). V takových zemích je dvojjazýčnost spojena s problémy národnostními, podobně jako v dalších oblastech, kde žijí národnostní menšiny. Někde jsou tyto problémy rozjitřené, jinde (snad aspoň ve Švýcarsku) se daří jazykové a národnostní otázky řešit v klidu.

Vraťme se ale k našemu vlastnímu předmětu, k rozvrstvení uvnitř jednoho jazyka. Jsou tu dvě základní možnosti: buď je národní jazyk rozdělen na různé útvary, nebo jde o nezřetelné kontinuum variet, mezi kterými jsou jen postupné přechody, nikoli zřetelné hranice (tj. meze, ve kterých jsou rozšířeny jednotlivé hláskové, tvarové a lexikální jevy, se navzájem neshodují). O rozlišení těchto dvou situací nověji píše anglický lingvista P. Trudgill. Tam, kde jde o kontinuum, je ovšem možné mluvit jen o variaci, ne o útvarech. Kde jsou hranice jasnější (úplně jednoznačné jistě nejsou nikde), dochází k vzájemnému kontaktu a ovlivňování útvarů, popř. k jejich splývání, k vytváření mezistupňů apod.

Ať jde o místní nářečí nebo o útvary centrální (spisovné i nespisovné), vždycky je důležité, do jaké míry si jsou jejich mluvčí vědomi toho, v jaké jazykové situaci žijí, jaký je vztah mezi útvary, které jsou v kontaktu a tak nebo onak si konkurují. Představy mluvčích se jistě mohou od skutečnosti dost lišit, jsou možné různé předsudky i mýty.

Zpravidla je jeden ze dvou konkurujících si útvarů útvarem prestižním, považuje se za vhodnější způsob vyjadřování, ať už proto, že je nositelem vyšších kulturních funkcí, nebo proto, že se v dané oblasti jeví jako útvar většinový, šířící se apod. Je běžné,

že i nářeční mluvčí jsou přesvědčeni, že v jejich obci se mluví „správně“, „dobře“ (přitom nemají vždy na mysli spisovnost), ale za kopcem že už neužívají pořádnou češtinu (francouzštinu aj.). K tomu se vážou různé posměšky typu Havlíčkova epigramu:

*Hanáč, velké panák,
ztěžka vekračoje:
jedno noho drohó
kprědo postrkoje.*

Ani v otázkách prestiže apod. není situace jednoduchá; v různých jazycích se najdou i případy, kdy prestiž není jednoznačná nebo kdy si mluvčí jsou vědomi, že rysy shodné s prestižním (zpravidla spisovným) útvarem nejsou vždycky na místě v běžném hovoru – proto se v jižních Čechách snad dosud posmívají nositelům zbytků starého doudlebského nářečí, *ne-li obluda ocasatá okolo ohrady obehnaná*, tak aspoň *on je od nich* (zatímco v Budějicích a jinde by se ovšem řeklo *von je vod nich*). Přehnanému úsilí nedovzdělaných o spisovně vyjadřování jsme se v mládí posmívali, že podle nich *ojáci pijí odu z ojenského odoodu*.

V nejrůznějších jazycích je typické, že mluvčí místních nářečí s malým zeměpisným rozšířením se nechťejí vystavovat znevažujícím úsudkům o tom, že mluví jinak, než je běžné v širší oblasti nebo v prestižním kódu, a proto se vzdávají aspoň nejtypičtějších (tj. nejsnáze uvědomovaných) prvků svého nářečí, přijdou-li do styku s mluvčím z jiného kraje, zejména s takovým, který užívá útvar kulturně nebo zeměpisně převažující, prestižní. Různé jevy méně nápadné, které si nositelé nářečí tak snadno neuvědomují, jsou pro jejich vyjadřování i potom charakteristické a mohou vyvolat projevy nevole nebo i posměchu. To se stává i univerzitním profesorům přicházejícím z nářeční oblasti např. do hlavního města, a samozřejmě taky řadě dalších mluvčích, kteří se třeba při veřejném vystupování nedovedou vyvarovat poklesků v bodech pro ně nenápadných a přitom v prestižním kódu složitě strukturovaných, tedy ne zcela snadno zvládnutelných. Vzpomeňme si jen, kolik komunistických politiků se v době neblaze proslulé ocelové linie neodnaučilo mluvit ostravsky (lašsky) „krátce“ a oč víc se na to v Čechách pochopitelně s odporem nebo s posměchem poukazovalo než na užívání podob jako *diskuze* nebo (v běžném hovoru) *dobřej, klukama* apod.

Jestliže v určité jazykové oblasti pravidelně dochází k tomu, že se mluvčí místních nářečí snaží ve styku s mluvčími jiných útvarů hlavní znaky svého nářečí opustit, může tam vzniknout útvar, který spojuje příbuzná nářečí ze širšího zeměpisného okruhu, totiž interdialekt. Tento (už výš připomenutý) Havránkův termín je plně vhodný tam, kde si mluvčí své lokálně úzce omezené nářečí v každodenním styku mezi sebou i nadále udržují. Pokud je nářečí takovým nadnářečním útvarem zatlačeno (i když po sobě třeba zanechá některé jednotlivé jevy i nadále pro daný kraj typické) a mluvčí tento zeměpisně rozšířený útvar užívají i v běžném hovoru ve své vlastní komunitě, nejde už v pravém slova smyslu o interdialekt, ale o jazykový útvar obecný, který si zaslouží název „koiné“ zejména tehdy, jestliže se vyznačuje i podstatnějším zjednodušením mluvnických prostředků ve srovnání se zatlačenými nářečími.

Ne všude tedy ustupují místní nářečí přímo útvaru spisovnému. Je taky důležité uvědomit si, že ani v moderní přetechnizované společnosti neustupují nářečí nijak rychle. Zpravidla jde jen o jednotlivé vývojové krůčky, jedna generace (obvykle zdaleka ne celá) ustoupí během svého života v několika nejnápadnějších jevech, a zpravidla je možné jen ve slovníku najít větší počet změn.

Viděli jsme, že i územní nářeční rozvrstvení samo je spojeno s hodnotícími postoji mluvčích k jednotlivým útvarům. Některé z nich fungují jako „vyšší“, více žádoucí, prestižnější, zatímco jiné se ocitají spíš ve stínu, jejich mluvčí jich neužívají ve všech situacích, nebo ne v důsledné podobě, tu a tam se od nich distancují. Něco podobného ovšem najdeme i tam, kde nejde o rozdíly místní, ale jenom o stylové nebo kulturní apod., zkrátka o rozdíly funkční. Je možné sestavit stupnici různých funkčně rozlišených útvarů a stylů téhož jazyka od kódů „vyšších“ (sloužících krásné literatuře, odbornému a oficiálnímu sdělování) k „nižším“, až po soubory prostředků obhroublých nebo vulgárních. Ale to by zase znamenalo nepatřičné zjednodušování, nejen proto, že třeba krásná literatura využívá různé styly a útvary, ale i proto, že co je z jednoho hlediska „nižší“, může mít z jiného hlediska právě pozitivní hodnotu. Nespisovné vyjadřování nelze ve všech situacích považovat za nevhodné. Často je právě projevem otevřeného vztahu mezi mluvčím a jeho posluchači, je to tedy, jak napsal americký lingvista M. Joos, mezi dvěma lidmi nejvyšší uznání.

Pro studium místního rozvrstvení jazyka (buď v jeho co nejstarší zachytitelné podobě, nebo z hlediska současné situace) sbírají dialektologové co největší množství materiálu, záznamů mluvené řeči. To umožňuje posoudit daný stav objektivněji, než kdyby se jazykové povědomí jednotlivých mluvčích nebo jejich skupin zkoumalo např. s pomocí dotazníků. Podobně i moderní studium funkčního a sociálního rozrůznění jazyka v rámci tzv. sociolingvistiky postupuje zpravidla na základě zachycených rozhovorů a jejich statistického rozboru. Takové kvantitativní zpracování údajů, jehož průkopníkem v USA se stal W. Labov, je velmi důležité, ale, jak se postupně ukázalo, není správné ho přeceňovat. Především je třeba pamatovat na to, že statistické zpracování řeči určitého prostředí snadno vede k charakteristice průměrných hodnot jako typických pro danou skupinu mluvčích, i když je možné, že skupina ve skutečnosti není homogenní a že mezi vyjadřovacími zvyklostmi jejích členů existují značné rozdíly.

Dnešní sociolingvistika si je vědoma, že i tam, kde místní rozdíly už hodně ustoupily a nejsou podstatné, je různost způsobů vyjadřování **přirozená**, že k ní nedochází jen tlakem spisovného jazyka a školní nebo jiné jazykové výchovy. Bylo taky už mnohokrát konstatováno, že není možné jednotlivé způsoby vyjadřování prostě jeden druhému nadřazovat a že nespisovné tvary zpravidla nevznikají ani v důsledku nedbalosti, ani neznalosti. Zbývá však dodat, že z toho vyplývá jako jeden z úkolů lingvistiky, aby tyto aspekty jazykového rozvrstvení pečlivě studovala a mluvčí daného jazyka o nich informovala, aby je nenechávala v zajetí tradičních, školou i jinak často dosud šířených představ o „nesprávnosti“, nepatřičnosti tvarů, které z velké části vznikly jako přirozené výsledky spontánního jazykového vývoje a v širším nebo užším okruhu řečových situací mají své oprávnění.